

การเปลี่ยนแปลงแนวคิดของสังคม ที่มีผลต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนังไทย สมัยต้นรัตนโกสินทร์

The Change of the Social Concepts Affecting the Creation of Thai Mural Paintings in the Early Bangkok Period

วารภรณ์ วิชญารัฐ (Varaporn Vichayarath)*

ภารดี มหาขันธ์ (Paradee Mahakhan)**

ปรีดี พิศุมมิวธิ (Pridi Pisphumwithi)***

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงแนวคิดของสังคมที่มีผลต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนังไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีวัตถุประสงค์เพื่อหาความสัมพันธ์ระหว่างการเปลี่ยนแปลงแนวคิดของสังคมและการสร้างสรรคจิตรกรรมฝาผนังไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นช่วงเวลาฟื้นฟูบ้านเมืองหลังจากกรุงศรีอยุธยาล่มสลายลง และเพื่อศึกษาแนวคิดของสังคมไทยที่สะท้อนในจิตรกรรมฝาผนัง จากการศึกษาพบว่าแนวคิดทางศาสนาเป็นไปในทางเดียวกันกับแนวคิดด้านการปกครองของไทย ได้แก่ คติจักรวาล พุทธราชา และการสังฆสมณูปการมี โดยได้รับการถ่ายทอดผ่านงานศิลปะและงานช่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งจิตรกรรมฝาผนังในวัดสามารถส่งผ่านแนวคิดทางสังคมไปสู่ผู้คนได้ง่ายและก่อให้เกิดการบูรณาการทางสังคมขึ้น เมื่อแนวคิดทางสังคมและการเมืองเปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากการคุกคามจากชาติตะวันตกในสมัย

* นิสิตบัณฑิตศึกษา หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาไทยศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

** สาขาวิชาไทยศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก

*** สาขาวิชาไทยศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม

รัชกาลที่ 3 จนถึงรัชกาลที่ 4 ทั้งทางการเมืองและการรับโลกทัศน์แบบตะวันตก ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางความคิดทางสังคม และต่อการสร้างงานจิตรกรรมฝาผนังไทยในช่วงเวลาต่อมา

คำสำคัญ: รัตนโกสินทร์ตอนต้น, จิตรกรรมฝาผนัง, ความเปลี่ยนแปลงทางสังคม

Abstract

The study of the change of the social concepts affecting the creation of Thai mural paintings in the early Bangkok period was aimed to find the relationship between the change of the social concepts and the creation of Thai mural paintings in the early Bangkok period which was during the restoration time after the fall of the Ayutthya realm. It was also aimed to study beliefs utilized in the Thai society's mural paintings. It found that Buddhist concepts were similar to Thai traditional ruling beliefs. These beliefs were conveyed through arts and crafts all around people. Particularly, the mural paintings in temples could easily reach people and led to the social integration. When the social and political views changed because of threats carried out by the western countries during the reigns of King Rama III and King Rama IV, they had effects on the creation of the Thai mural paintings in these periods and the later ones.

Keywords: Social concepts, Thai mural paintings, and the early Bangkok period

บทนำ

จิตรกรรมฝาผนังเป็นงานช่างโบราณที่วาดไว้ตามสถานที่สำคัญ ได้แก่ วัดวาอารามและในพระราชวัง ซึ่งอาจนำมาศึกษาในฐานะปรากฏการณ์ทางสังคมได้ในงานชิ้นนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาความเชื่อมโยงระหว่างสังคมการเมืองกับการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง ซึ่งเน้นไปในด้านแนวคิดและเนื้อหาในการสร้างในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งมีการสร้างวัดวาอารามเป็นจำนวนมาก

สมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394) คือ สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจนถึงสิ้นสุริยวงศ์สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การกำหนดว่าช่วงเวลา 69 ปีนี้ เป็นช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ด้วยเหตุที่ผู้วิจัยประเมินจากสภาพการณ์ทางสังคม ที่ทราบได้ชัดเจนว่าเป็นช่วงเวลาที่ยังคงสืบทอดความคิดดั้งเดิมทั้งทางการเมือง สังคม และการสร้างงานช่าง พร้อมกับมีความเปลี่ยนแปลงอย่างมากทั้งในด้านวัตถุและโลกทัศน์ หรือเปลี่ยนสู่ความเป็นตะวันตก ซึ่งในช่วงต้นนี้นับเป็นยุคฟื้นฟู ยุคของการสร้างบ้านแปลงเมืองตั้งแต่พื้นตัวจากครั้งเสียกรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 2310 อย่างไรก็ดี ในบทความนี้จะพิจารณาถึงสิ่งที่เกิดขึ้นภายหลังสมัยที่กล่าวนี้ได้ด้วย ได้แก่ สมัยรัชกาลที่ 4 เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นบุคคลร่วมสมัยในช่วงเวลาดังกล่าว และเมื่อภายหลังเสด็จขึ้นครองราชย์ ก็อาจนับได้ว่าเป็นผลจากการที่ทรงได้มีประสบการณ์ ทรงได้พบเห็น เรียนรู้สถานการณ์ต่าง ๆ โดยผลทางรูปธรรม คืองานช่างที่เกิดจากความคิดและปัจจัยที่เปลี่ยนแปลงไป ย่อมสำเร็จภายหลัง หรืออย่างน้อยในขณะที่เกิดความเปลี่ยนแปลงนั้นแล้ว

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้น ทรงย้ายศูนย์กลางทางการเมืองมาที่ฝั่งตะวันออก เนื่องด้วยความคับแคบของฝั่งธนบุรี โดยการศึกษาที่ผ่านมามักกล่าวกันว่า ทรงรักษาแบบแผน หรือรูปแบบการวางผังตามคติเดิม และงานช่างของกรุงศรีอยุธยาไว้ ดังเช่นที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่า นำแบบแผนมาจากกรุงศรีอยุธยา การสร้างพระที่นั่งต่าง ๆ โดยถ่ายแบบมาจากพระที่นั่งสรรเพชญปราสาทในกรุงเก่า การสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามในปีแรกของการสถาปนา อาจมีจุดมุ่งหมายเพื่อสร้างความรู้สึกลงใจราษฎรถึงความต่อเนื่องระหว่างอยุธยากับกรุงเทพฯ โดยเฉพาะความรู้สึกลงใจฐานะอันศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ หรือความสัมพันธ์แบบเดิมระหว่างราษฎรกับพระมหากษัตริย์ก็ได้ (สมบัติ จันทรวงศ์, 2540, หน้า 355) วัดมหาธาตุ (วัดสลัก) ก็เคยถูกเรียกขานกันในชื่อวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งเป็นชื่อเดียวกับวัดในพระราชวังที่พระนครศรีอยุธยา (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2547, หน้า 16) แต่ผู้เขียนเห็นว่า แม้รูปแบบในการสร้างราชธานีจะยังคงรักษาแบบแผนที่สืบทอดมาจากกรุงศรีอยุธยาเพื่อบำรุงใจผู้คนให้รู้สึกที่บ้านเมืองได้คงคืนดีดังเก่า แต่ในด้านความคิดหรือการเมืองการปกครองได้มีการปรับเปลี่ยนไปให้มีประสิทธิภาพ

มากกว่าสมัยปลายอยุธยา อีกทั้งต่อมาโลกทัศน์ของชนชั้นนำก็มีความเปลี่ยนแปลงไป ด้วยปัจจัยต่าง ๆ ดังจะกล่าวต่อไป

ในการศึกษาที่ผ่านมา มีผู้ศึกษาว่าแนวคิดหรืออุดมคติของสังคมการเมืองไทยในสมัยโบราณนั้น ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ระหว่างระบบความเชื่อทางศาสนา และระบบการปกครอง ทำให้นักวิชาการให้ความเห็นว่า ระบบการปกครองของไทยแต่โบราณอาจเรียกได้ว่าเป็นระบบ “รวมเบ็ดเสร็จ” (Totalization) ซึ่งรวมเอาสิ่งที่เราสามารถแยกได้ในปัจจุบันว่า เป็นหลักความเชื่อทางศาสนา หลักการปกครอง เข้าไว้เป็นระบบเดียวกัน (Girling, 1981, p 30) การสร้างศิลปะหรืองานช่างซึ่งเกิดขึ้นภายใต้บรรยากาศทางสังคมในลักษณะนี้ จึงเป็นไปภายใต้แนวคิดทางพุทธศาสนา ซึ่งก็เป็นสิ่งเดียวกับแนวคิดทางการปกครองด้วย ดังนั้น งานช่างจึงเป็นสิ่งสะท้อนอุดมคติ เป็นเสมือนเครื่องมือถ่ายทอด และหล่อหลอมกลมกลืนโลกทัศน์ของชีวิตมนุษย์ในสังคมการเมืองไทย โดยสังคมไทยโบราณได้ดำเนินไปในลักษณะเบ็ดเสร็จนี้ตลอดมา จนเมื่อสังคมเกิดความเปลี่ยนแปลงทางโลกทัศน์ แนวคิดเบ็ดเสร็จนี้ก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย ส่งผลให้การสร้างศิลปะโดยเฉพาะจิตรกรรมฝาผนังที่เกิดขึ้นในสังคมต้องเปลี่ยนแปลงไป

คติในการสร้างจิตรกรรมฝาผนังไทย

การสร้างจิตรกรรมฝาผนังในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ กล่าวได้ว่ามีแบบแผนที่สืบทอดมาตั้งแต่สมัยปลายกรุงศรีอยุธยา ดังที่พบการเขียนจิตรกรรมฝาผนังในลักษณะนี้จำนวนมาก โดยแบบแผนนี้ประกอบไปด้วย

1. คติจักรวาลหรือความคิดเกี่ยวกับศูนย์กลางจักรวาลหรือไตรภูมิ ซึ่งแสดงออกโดยรูปเขาพระสุเมรุและภพภูมิต่าง ๆ
2. คติพุทธราชา อันนำไปสู่ภาวะความเป็นพระพุทธเจ้าของพระมหากษัตริย์ไทยที่เป็นองค์ประกอบสำคัญในพระอุโบสถที่มีจิตรกรรมฝาผนัง
3. คติการสั่งสมบุญและบารมี ซึ่งเป็นสิ่งประกอบความเป็นพุทธราชาหรือผู้ปกครอง
4. คติเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ เช่น พระมาลัย และมีองค์ประกอบอื่น ๆ อีก

1. คติจักรวาล

ความรู้เกี่ยวกับโลกและจักรวาลนั้น มีอยู่ในศาสนาพราหมณ์ฮินดูและพุทธศาสนา ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญในสังคมไทยเกี่ยวกับคำอธิบายทฤษฎีกำเนิดโลกมนุษย์ สังคมมนุษย์ ไปจนถึงรัฐหรือบ้านเมือง และต้นตอของแนวคิดการมีผู้ปกครองหรือพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นบุคคลสำคัญกว่าคนทั้งหลาย เรื่องภพภูมิต่าง ๆ เรื่องบุญและบาป อันเป็นโลกทัศน์สำคัญของคนโบราณที่ได้รับการนำไปใช้ในการจัดระเบียบ วางหลักเกณฑ์ทางจริยธรรม วางลำดับชั้นทางสังคม และในการปกครอง รวมถึงได้นำไปใช้เป็นแนวคิดและองค์ประกอบของงานช่าง แนวคิดในการสร้างเมืองในสมัยโบราณ การวางผังสถานที่สำคัญหรือศักดิ์สิทธิ์ อันแสดงถึงนัยยะต่าง ๆ ทั้งทางสังคมการเมือง จึงกล่าวได้ว่า แนวคิดคติจักรวาล คือ ความรู้พื้นฐานที่จะทำความเข้าใจความเป็นไป และเป็นกระบวนการคิดที่เป็นรากฐานของสิ่งทั้งหลายในสังคมไทย โดยเฉพาะงานสถาปัตยกรรมต่าง ๆ ทั้งสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ วัดวาอาราม และพระราชวังของพระมหากษัตริย์ และงานช่างอื่น ๆ ด้วย

คนโบราณนั้นเชื่อว่า จักรวาลย่อมมีศูนย์กลาง ซึ่งได้แก่ เขาพระสุเมรุ ประยูรอุลฺลาหุระ (2540, หน้า 81-82) อธิบายว่าสัณฐานของเขาพระสุเมรุนั้นกว้างยาวเท่ากัน จนมีรูปร่างกลม ดังกล่าวไว้ว่า “แลเขาพระสุเมรุราชันนั้นแลกลมได้โดยรอบ” ข้อความนี้ปรากฏในเตภูมิกถา และถือว่าโลกเป็นแกนกลางของจักรวาล ดังนั้น ในทัศนะของคนโบราณนั้น โลกและจักรวาลก็คือสิ่งเดียวกัน อีกทั้งในพระไตรปิฎก ส่วนพระสุตตันตปิฎก ในตอน *อัครคัมภีร์สุตตร* ก็กล่าวถึงการกำเนิดโลกและจักรวาลไว้ชัดเจน

คติจักรวาลยังเป็นที่มาของวรรณกรรมโลกสันฐานหรือวรรณกรรมที่ว่าด้วยภพภูมิและจักรวาล ดังเช่น เตภูมิกถา หรือไตรภูมิพระร่วง ของพญาลิไท ซึ่งอธิบายจักรวาลที่แบ่งเป็นภพภูมิต่าง ๆ โดยการกระทำและจริยธรรมของบุคคลจะส่งผลให้ไปเกิดในภพภูมิต่าง ๆ กันโดยรับความรู้มาจากอัครคัมภีร์สุตตรในพระไตรปิฎกนั่นเอง วรรณกรรมเหล่านี้ นอกจากจะอธิบายการกำเนิดโลก ยังกล่าวถึงจริยศาสตร์ต่าง ๆ ทางสังคมไว้ด้วย จวบจนสมัยรัชกาลที่ 1 ทรงโปรดให้แต่ง *ไตรภูมิโลกวินิจฉัย* ซึ่งมีเนื้อความคล้ายคลึงกับเตภูมิกถา คติศูนย์กลางจักรวาลจึงเป็นโลกทัศน์ของคนโบราณที่จะเข้าใจโลกและพฤติกรรมมนุษย์

นอกจากนี้ยังมีพระราชพิธีเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ การปกครอง ที่อิงแนวคิดเรื่องศูนย์กลางจักรวาลและเขาพระสุเมรุ รัฐและองค์พระมหากษัตริย์หรือศูนย์กลางอำนาจ นั้นเปรียบได้กับเขาพระสุเมรุ ซึ่งย่อมแสดงให้เห็นความเกี่ยวข้องระหว่างคติจักรวาลและอุดมคติเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ตั้งแต่กรุงศรีอยุธยา ดังเช่น พระราชพิธีลบศักราชในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง โดยมีการตั้งเขาพระสุเมรุจำลองแล้วให้กระทำการอุปสมเด็จพระอมรินทราธิราชสถิตยอดเขาพระสุเมรุเป็นประธาน นำศักราชใหม่และศักราชเดิมเขียนด้วยชาดหรดุกลงแผ่นทอง วางไว้หน้าสมเด็จพระอมรินทราธิราชได้เสด็จขึ้น เมื่อจะทรงทำพิธีก็เสด็จขึ้นไปบนเขาพระสุเมรุ ถวายอภิวาทพระรัตนตรัย แล้วใช้พระกรเบี่ยงขวานั้นลบศักราชเดิม (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา กรมศิลปากร, 2542, หน้า 10-11)

เขาพระสุเมรุในพระราชพิธีนี้ ย่อมแสดงถึงความเป็นศูนย์กลางจักรวาลแท้จริงของกรุงศรีอยุธยาและขององค์พระมหากษัตริย์ การลบวันเดือนปีให้แปรจากวันเวลาตามปกติอย่างที่ควรจะเป็นนั้น หากมิใช่ “เจ้าแห่งจักรวาล” ซึ่งมีหน้าที่ควบคุมความเป็นไปของจักรวาลนี้แล้วย่อมไม่อาจทำได้ นอกจากนี้ยังมีข้อความในหนังสือปัญญาราชาภิเษก กล่าวไว้อย่างชัดเจนถึงความเป็นศูนย์กลางจักรวาล หรือคือเขาพระสุเมรุของพระมหากษัตริย์ ซึ่งสะท้อนว่าพระวรกาย และบรรดาสัตว์ของเครื่องใช้ในพระราชพิธีราชาภิเษก ล้วนมีความหมายที่ชี้ชัดในความหมายของความเป็นศูนย์กลางจักรวาลของพระองค์ ดังนี้

“...เมื่อสมเด็จพระมหากษัตริย์ได้ราชาภิเษกเป็นเอกแก่ราชสมบัติแล้วพึงได้อธิษฐานอาตมาพระองค์เองว่า เรายุนี้คือเขาพระสุเมรุราชอันตั้งอยู่เป็นหลักพระธรณีในพื้นที่ปฐพีพิสด พระเนตรของเราข้างขวา คือ พระสุริยาอาทิตย์ พระเนตรของเราข้างซ้าย คือ พระจันทร์ อันส่องโลกให้เห็นแจ้งในพระทัยของสมเด็จพระมหากษัตริย์อันจะตัดทุกขภัยให้แจ้งในพระอุเบกขาบริญูติที่ร้อนน้ให้ร้อน ที่เย็นน้ให้เย็น ตามประเพณีเหมือนกัน และพระหัตถ์ทั้งซ้ายขวาและฝ่าพระบาทนั้น คือทวีปทั้งสี่ (ปัญญาราชาภิเษก, 2479)

คติเรื่องเขาพระสุเมรุยังมีในพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่สะท้อนให้เห็นแนวคิดความเป็นศูนย์กลางจักรวาลและศูนย์กลางทางการปกครอง ได้แก่เมื่อครั้งองค์เสด็จขึ้น (ต่อมาคือพระเจ้ายาลอง) เข้ามาอาศัยในกรุงเทพฯ

และญวนไกเซ็นผู้เป็นศัตรูขององเชียงสือ แต่งทูตขอเป็นทางพระราชไมตรีกับ กรุงเทพมหานคร โดยขอให้ทางกรุงเทพฯ จับตัวองเชียงสือไว้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงมีพระราชสาส์นตอบออกไปว่า “กรุงเทพฯ นี้ดำรง ทศพิธราชธรรมอันเสมอ มิได้คิดเบียดเบียนแก่บ้านใหญ่ เมืองน้อย และลูกค้าวานิช นานาประเทศ มีแต่เมตตากรุณา เป็นต้น อุปมาดุจดั่ง *เขาพระสุเมรุราช*” (เจ้าพระยา ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 72)

ยังมีในพระราชพิธีการสร้างพระเมรุถวายเพลิงพระบรมศพหรือพระศพ ดังคำเรียกว่า “พระเมรุมาศ” ใน *คำให้การขุนหลวงหาวัด* เมื่อกล่าวถึงการพระบรมศพ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ โดยพระเมรุมาศ ก็คือเขาพระสุเมรุ โดยเขียนภาพต่าง ๆ ที่มี สัญลักษณ์เป็นศูนย์กลางจักรวาล (คำให้การขุนหลวงหาวัด, 2515, หน้า 404)

เมื่อเป็นคติสำคัญที่เกี่ยวข้องกับโลกทัศน์ของบ้านเมืองและผู้คน จึงมีการ แสดงออกซึ่งคตินี้ด้วยการวาดในจิตรกรรมฝาผนัง ซึ่งในแบบแผนที่พบเป็นส่วนใหญ่ คือวาดไว้ที่หลังพระประธาน โดยตำแหน่งที่ตรงกับองค์พระประธานก็คือเขาพระสุเมรุ โดยมีเขาสัตบริภัณฑ์อันเป็นบริวารลดหลั่นลงมา เพื่อแสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้านั้น ทรงประทับอยู่ หรือเป็นศูนย์กลางจักรวาล อย่างไรก็ตามแนวคิดนี้เกี่ยวข้องกับความคิด เรื่องพุทธราชาที่จะกล่าวต่อไป

2. คติพุทธราชา

คติพุทธราชามีปรากฏในสังคมไทยอย่างชัดเจนตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2541) แม้จะมีการศึกษามาช้านานว่า พระมหากษัตริย์ใน วัฒนธรรมไทยนั้นทรงเป็นสมมติเทพตามคติเทวราชาในศาสนาพราหมณ์ฮินดู แต่ เมื่อพิจารณาแล้วพบว่า พระมหากษัตริย์ตามคติไทยโบราณนั้นมีความสัมพันธ์กับ สภาวะความเป็นพระพุทธเจ้าเป็นอย่างมาก

คติพุทธราชาเป็นการผสมผสานและหลอมรวมระหว่างความคิดทางการปกครอง การยอมรับอำนาจของผู้นำ และความเป็นพระพุทธเจ้า ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึง ที่มาและลักษณะของผู้ปกครองคนทั้งหลายว่า เป็นผู้ที่ได้รับการสมมติขึ้นให้เป็นผู้ ว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวได้โดยชอบ ให้เป็นผู้ดีเตือนผู้ที่ควรเตือนได้ และเป็นสัตว์ ผู้สวยงามกว่า น่าดูน่าชมกว่า น่าเลื่อมใสกว่า และน่าเกรงขามมากกว่าสัตว์ทุกคน และเรียกสัตว์ผู้ได้รับการสมมตินี้ว่า มหาชนสมมติ กษัตริย์ และราชา ตามลำดับ

(พระไตรปิฎกฉบับหลวง เล่มที่ 11 หน้า, 70-71) ในเตภูมิกถามีความว่า “แลควรวาทานทั้งหลายผิตชอบสิ่งใดให้ท่านแต่งบังคับถ้อยความอันผิตแลชอบแก่เรา ให้แบ่งปันที่ปันแดนไว้ให้พวกเราแล...เขาจึงไปไหว้พระโพธิสัตว์เจ้า ขอให้ท่านเป็นเจ้าเป็นจอมแก่ผู้ข้า เขาจึงอภิเษกพระโพธิสัตว์เจ้าให้เป็นพระญา...” (พระญาลิไท, 2516, หน้า 309-310) และ “สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชนั้น ธิบุบุญฐัธรรม เพียงดังพระพุทธเจ้าเกิดมา...” พระญาลิไท, 2516, หน้า 104-105) ในคัมภีร์ลิลิตวิเศษ ซึ่งเป็นพุทธประวัติฝ่ายมหายาน ยังกล่าวถึงลักษณะของกษัตริย์และจักรพรรดิราชว่า มีลักษณะของมหาบุรุษ 32 ประการ ซึ่งตรงกับลักษณะของพระพุทธองค์และทรงชนะแผ่นดินทั้งหมด (แสง มนวิฑูร, 2512, หน้า 507)

จารึกโบราณหลายหลัก เช่น จารึกชัยจำปา ก็มีกล่าวถึงกษัตริย์ว่า เป็นผู้ประกอบธรรม คือ “ทานและกรุณา” (จารึกในประเทศไทย, 2529, หน้า 232-235) ในเตภูมิกถายังระบุว่า พระญาจักรพรรดิราชหรือพระมหากษัตริย์ คือตัวแทนพระพุทธเจ้าในภคปีที่ไม่มีพระพุทธเจ้ามาบังเกิด “ผีเมื่อว่าภคปีอันใดแลบมีพระพุทธเจ้า และพระปัจเจกโพธิ์ได้ จึงมีพระมหาจักรพรรดิแทนได้” (พระญาลิไท, 2516, หน้า 98) ในจารึกวัดป่ามะม่วง ภาษาบาลี มีข้อความกล่าวถึงพระราชปณิธานอันยิ่งใหญ่ของพระมหากษัตริย์ว่า ทรงปรารถนาเป็นอนาคตพุทธด้วยพระองค์เอง ในจารึกด้านที่ ๑ กล่าววาทาเพ็ญทานบารมีเหมือนพระเวสสันดร ปัญญาบารมีเหมือนพระศรีมหาโสศศิลาบารมีเหมือนสีลวราช ประพฤติเนกขัมมะด้วยการออกผนวช ทรงดำเนินบารมีทุกอย่างตามเยี่ยงอย่างของโพธิสัตว์ทั้งหลาย ในด้านที่ ๓ มีความว่า พระธรรมราชาลิไท จะลงมาเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในบรรดาพระอนาคตพุทธทั้ง ๑๐ พระองค์ (บ่าเพ็ญ ะวิน, 2540, หน้า 210) นอกจากนี้ในจารึกหลักที่ ๔ วัดป่ามะม่วง “ผลบุญที่อาตมาบรรพชาอุปสมบทต่อพระศาสนาพระพุทธเจ้าคราวนี้ อาตมาไม่ปรารถนาจักรพรรดิสมบัติ อินทรมสมบัติ พรหมสมบัติ ปรารถนานำสัตว์ทั้งหลายข้ามไตรภพนี้เทอญ...” (ประชุมจารึกสุโขทัย, 2548) และในจารึกหลักที่ ๕ กล่าวว่า “จุงเป็นพระพุทธจุงจักเอาฝูงสัตว์ทั้งหลายข้ามสังสารทุกข์” (ประชุมจารึกสุโขทัย, 2548) และหลักที่ ๖ ที่กล่าวถึงการผนวชของพระญาลิไทกับพระโพธิสัตว์หลายพระองค์ ข้อความนี้เป็นความเปรียบว่ากษัตริย์นั้นเทียบเท่าพระโพธิสัตว์ (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา, 2534, หน้า 128)

ดังนั้น อาจพอสรุปได้ว่า คติพุทธราชานันคือการอธิบายสถานะของพระมหากษัตริย์ว่าการที่ทรงปกครองก็เพื่อให้ผู้คนได้พ้นทุกข์ดังพระพุทธเจ้าทรงพาสัตว์ทั้งหลายสู่พระนิพพานและพระองค์เองมีเป้าหมายจะบรรลुพระโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอนาคตกาล ซึ่งทรงแสดงออกว่าทรงมีสถานะเทียบเท่าหรือทรงเป็นพระพุทธเจ้านั่นเอง นอกจากนี้ในพระไตรปิฎกเองก็กล่าวว่เมื่อกาลใดไม่มีพระพุทธเจ้า ก็ให้พระจักรพรรดิราชานั่นเองเป็นเสมือนพระพุทธเจ้าดังกล่าวมาแล้ว ดังนั้น ในความคิดไทยพระมหากษัตริย์ก็คือพระพุทธเจ้าที่ยังทรงพระชนม์ ดังนั้นพระประธานในพระอุโบสถที่มีจิตรกรรมจึงมีความหมายแฝงถึงความเป็นจักรพรรดิราชในทางโลกด้วย เนื่องจากตำแหน่งที่ตรงกับภาพพระสุเมรุ จึงเป็นการแสดงนัยว่าพระพุทธเจ้ากับพระมหากษัตริย์มีสถานะเท่าเทียมและทดแทนกันได้

3. คติการสั่งสมบุญและบารมี

แนวคิดเรื่อง "บุญ" ในสังคมไทย เป็นหลักการในพุทธศาสนาซึ่งสัมพันธ์กับคติพุทธราชา เรื่องบุญเป็นเสมือนคำอธิบายถึงสถานะและโอกาสต่าง ๆ ของบุคคลในสังคมไทยด้วยบุญหรือกรรม เช่น การเกิดมาในสถานะที่สูงต่ำต่างกัน ย่อมเป็นเพราะบุคคลนั้น ๆ สร้างและสะสมบุญมาไม่เท่ากัน

สุภาพรณ ฦ บางช้าง (2535, หน้า 39) กล่าวว่า การสร้างบุญในสังคมไทยโบราณนั้นเน้นการทำทานรักษาศีล ต้องรู้คุณโทษจากการกระทำดีหรือชั่วในกระแสการเวียนว่ายตายเกิด ด้วยการกระทำดี โลกทัศน์เช่นนี้ก่อให้เกิดพฤติกรรมบุญขึ้นในวัฒนธรรมไทย เช่น การสร้างวัดและเสนาสนะต่าง ๆ การกัลปนาผู้คนแก่วัด ถวายข้าวของเครื่องใช้แก่พระภิกษุสงฆ์ การให้ทานแก่คนทุกข์ยาก ฯลฯ อีกทั้งในสมัยกรุงศรีอยุธยา การที่ผู้ใดจะได้รับการยกย่องให้มีหน้ามีตา หรือมีความมั่งคั่งเกียรติยศ มิได้อยู่ที่ความร่ำรวยแต่ต้องแสดงออกว่าเป็นคนใจบุญ เป็นผู้ที่สร้างวัดวาอาราม โอบอ้อมอารี การชุบเลี้ยงผู้คนให้มีอยู่มีกิน (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2551, หน้า 112) เป็นการเกื้อกูลสังคมอย่างหนึ่ง ดังนั้น ความคิดเรื่องบุญจึงเป็นแนวคิดหรืออุดมคติทางสังคมที่สามารถก่อให้เกิดบูรณาการทางสังคมได้ อย่างไรก็ตาม บุคคลก็อาจหมกบุญได้เช่นกัน ดังนั้นแนวคิดเรื่องบุญที่มีอยู่ในสังคม จึงเป็นแนวคิดเดียวกับการขึ้นสู่อำนาจของชนชั้นปกครอง และมักปราศจากข้อโต้แย้ง ซึ่งอาจหมายถึงการที่มีผู้สนับสนุนมาก ในแง่พวกพ้องหรือข่าวไพร่ในสังกัด ซึ่งมีความสำคัญทางการเมืองในสมัยโบราณได้

ในทางการปกครอง บุญเป็นแนวคิดในการกำหนดตำแหน่งแห่งที่ของชีวิต ในจักรวาลหรือในโลก คนที่มีบุญมากจะต้องเป็นผู้ที่บริจาคทานอย่างล้นเหลือ และมักเชื่อกันว่า คนรวยหรือผู้ที่อยู่ในฐานะสูงต้องบริจาคให้กับผู้ที่ต่ำกว่าหรือจนกว่า ดังเช่นพระเวสสันดรที่บริจาคบุตรภรรยาซึ่งถือเป็นเรื่องล้ำค่าในชีวิตมนุษย์ แสดงถึงฐานะอันสูงของผู้บริจาค ซึ่งเป็นลำดับขั้นทางจักรวาลทางสังคมของมนุษย์ (สุวรรณาสถาอาสน์, 2530, หน้า 10-13) ในเตภูมิกถาก็มีการเน้นเรื่องบุญ และการเร่งเอานิพพานและการพบพระศรีอารีย์ ผ่านการพรรณนาถึงภูมิต่าง ๆ ตลอดจนจบบทบาทและความสำคัญของพญาจักรพรรดิราชและน่าจะเป็นสิ่งที่ประชาชนจะรับได้ง่ายที่สุดคือ คำสอนให้เชื่อเรื่องอำนาจบุญกรรม (สมบัติ จันทวงศ์, 2540 หน้า 233)

ส่วนบารมี เป็นสิ่งที่มาประกอบกับแนวคิดพุทธราชา โดยเป็นเสมือนอุปกรณ์ที่จะเสริมให้บุคคลยกระดับตนเองให้สูงขึ้น จนบารมีมากพอที่จะบรรลุพระโพธิญาณได้ โดยมีคำอธิบายว่า อาจหมายถึงคุณธรรม 10 ประการ ที่จะนำไปสู่แนวคิดเรื่องบุญและกรรมเป็นแนวคิดที่เน้นว่ามีอิทธิพลสูงต่อสังคมไทย

บุญและบารมีนั้นแสดงออกในจิตรกรรมฝาผนังด้วยเรื่องทศชาติชาดก และเป็นแบบแผนหนึ่งที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังเป็นจำนวนมากในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นที่น่าสนใจว่า บารมีทั้ง 10 นี้ เทียบได้ใกล้เคียงกับทศพิธราชธรรมอันเป็นธรรมที่ผู้ปกครองต้องมี

ในพระราชพงศาวดารสมัยรัชกาลที่ 1 (พระราชพงศาวดาร เล่ม 1, 2550, หน้า 118-119) สะท้อนว่า พระองค์เองอาจต้องการแสวงหาความชอบธรรม หรือใช้หลักศาสนา มาอ้างอิงกับการขึ้นครองราชย์แบบที่ไม่เป็นไปตามพระราชประเพณี ด้วยการสั่งสมบุญที่สูงสุดแล้วพระบรมโพธิสัตว์นั้นเมื่อสั่งสมบารมีครบถ้วนบริบูรณ์มาช้านาน ในท้ายที่สุดก็จะบรรลุหรือตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอนาคต อีกทั้งยังปรากฏในพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงโปรดการเทศน์มหาชาติและการบำเพ็ญพระราชกุศลตั้งพระโพธิสัตว์ ซึ่งพระองค์ทรงกระทำมาตั้งแต่ก่อนขึ้นครองราชย์ และทรงแสดงพระราชปณิธานไว้ได้ในหลายแห่ง เช่นในการบูรณะวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ว่าทรงมีพระประสงค์จะบรรลุพระโพธิญาณ (ประชุมจารึกภาคที่ 6 ตอนที่ 1, 2517, หน้า 5)

ยังมีคติปลีกย่อยอื่น ๆ ได้แก่ พระมาลัยซึ่งเป็นคติที่นิยมในวัฒนธรรมไทย เห็นได้จากความนิยมวาดเรื่องพระมาลัย ประกอบไปด้วยเรื่องราวของการทำความดี ละเว้นความชั่ว การไม่ละเมิดศีล และเป้าหมายของการทำบุญ เช่น การอุทิศให้ญาติ ที่ไปทุกขเวทนาในนรก และเพื่อได้ไปเกิดในยุคพระศรีอริยเมตไตรย ซึ่งคตินี้แพร่หลายมากในสังคมไทย นอกจากนี้ ยังมีภาพบันทึกสังคม ภาพจากวรรณกรรมจีน เช่น สามก๊ก ภาพเชิงสังวาส ซึ่งนิยมวาดอย่างมากในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น ทรงใช้เวลาในช่วงบ่ายในแต่ละวันตรวจตรางานช่างที่โปรดให้ทำในการบูรณะหรือสร้างวัดวาอาราม และเลือกแบบที่ทรงเห็นว่าเหมาะสม (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 150) เป็นยุคสมัยที่การค้ากับต่างแดนมีความคึกคักมาก อีกทั้งการเก็บภาษีที่มีหลากหลายมากขึ้น ส่งผลให้เศรษฐกิจโดยรวมของไทยนั้นดีขึ้นกว่าเมื่อช่วงแรกสถาปนา ซึ่งการใช้จ่ายพระราชทรัพย์ที่เกี่ยวข้องแก่การศาสนา ซึ่งหมายรวมถึงการสร้าง บูรณปฏิสังขรณ์ นั้นนับเป็นรายจ่ายสำคัญ นอกเหนือจากการพระศาสนาในด้านอื่น เช่น พระราชทรัพย์ที่ทรงจ่ายให้พระภิกษุ หรือค่าใช้จ่ายในพระราชพิธีต่าง ๆ

พระราชอภัยอาศัยเฉพาะองค์พระมหากษัตริย์ก่อให้เกิดงานช่าง ที่ถือเป็นความสร้างสรรค์ในเวลานั้นหลายประการ โดยที่ทรงมีพระราชศรัทธาในพุทธศาสนา เช่น การวาดจิตรกรรมชาดกที่ครบทั้ง 550 ชาด ที่วัดเครือวัลย์ (ปัจจุบันปรากฏอยู่ 538 เรื่อง) โดยทรงจ้างช่างช่องละ 1 บาท รูปแบบการวาด คือ เป็นการแบ่งช่องช่องละเรื่อง ซึ่งเป็นความแปลกทั้งรูปแบบและการเขียนเรื่องให้ครบบริบูรณ์ โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอธิบายเหตุผลว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบวรสันดานเปลือยเปลีนในพระราชกุศลทรงสดับเรื่องราวโบราณนิทานชาดก มีพระราชประสงค์จะให้พระภิกษุสงฆ์และสัปบุรุษนับถือว่าเป็นมหาสัพพัญญูโพธิสัตว์มีศรัทธารักว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ จึงทรงพระราชดำริตริตรองจะทรงปฏิบัติให้เหมือนพระโพธิสัตว์ที่มีเรื่องราวมาในชาดก (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2547, หน้า 196)

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีกลุ่มคนต่างชาติที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งไม่น้อย นับเป็นผู้มีส่วนสำคัญในการสร้างจิตรกรรมฝาผนังให้มีรูปแบบที่แปลกออกไป โดยเฉพาะชาวจีน ซึ่งมีทั้งช่างระดับล่างที่เป็นแรงงาน และช่างฝีมือดี อีกทั้งคราที่บูรณะ

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามที่ช่างไทยไม่เพียงพอ ก็มีหลักฐานว่ามีช่างชาวจีนเข้ามา มีส่วนในการบูรณะด้วย ดังมีหลักฐานในการสร้างสวนขวาในรัชกาลที่ 2 ซึ่งทรงมีพระราชปรารภว่า เพื่อให้เป็นเกียรติยศของบ้านเมืองและต้องการฟื้นฟูงานช่าง หรือ เพื่อเกิดฝีมือช่างขึ้น (สมเด็จพระยาต่อราชธานูภาพ, 2546, หน้า 130-132)

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 มีชาวตะวันตกเข้ามาในสยามเป็นจำนวนมาก เพื่อจุดประสงค์ทั้งการค้า การเผยแผ่ศาสนาคริสต์ทั้งโรมันแคทอลิกและโปรเตสแตนต์ และทางการเมืองในแง่การแสวงหาอาณานิคมด้วย ชาวตะวันตกเหล่านี้ได้เข้ามาเปลี่ยนแปลงทัศนคติของคนไทย และมีผลอย่างมากต่อความเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมือง และย่อมส่งผลต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนังด้วย

จึงอาจกล่าวได้ว่า ชนชั้นนำตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงมามีส่วนอย่างยิ่งในการสร้างงานช่างในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ เนื่องจากการสร้างจิตรกรรมฝาผนังเป็นงานที่ใช้ทรัพยากรจำนวนมากและหลากหลาย ย่อมต้องได้รับการสนับสนุนจากหลายส่วน เช่น ทั้งจากองค์พระมหากษัตริย์ที่ทรงเห็นว่า งานช่างนั้นเป็นการสำคัญอันเป็นเกียรติยศของแผ่นดิน ทั้งแนวพระราชดำริ พร้อมทั้งการใช้จ่ายพระราชทรัพย์ที่ส่งผลให้การช่างนั้นเป็นไปได้ ดังนั้น เมื่อองค์พระมหากษัตริย์ทรงมีทัศนะหรือนโยบายอย่างไร ก็มีส่งผลต่อมิติต่าง ๆ ทางสังคมเสมอ รวมทั้งการสร้างงานช่างด้วย

ปัจจัยของความเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยที่ส่งผลต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

ที่กล่าวมาข้างต้น คือแนวคิดเดิมที่มีลักษณะเบ็ดเสร็จและปรากฏในสังคมไทย โดยแสดงออกผ่านทางจิตรกรรมฝาผนัง และเป็นผลให้สังคมไทยเกิดบูรณาการและไม่ได้แยกส่วนระหว่างการปกครอง ศาสนา และวัฒนธรรม ซึ่งเมื่อเกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคมจึงย่อมส่งผลให้การสร้างจิตรกรรมฝาผนังด้วยเช่นกัน ด้วยปัจจัยหลายประการที่ส่งผลดังกล่าว ได้แก่ การเข้ามาของชาวตะวันตก รวมไปถึงการรับรู้และปรับตัวของชนชั้นนำไทย

ชาวตะวันตกทั้งจากทางยุโรปและอเมริกัันเริ่มเข้ามาในสังคมไทยเรื่อยมา ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงส่ง

พระราชสาส์นไปชวนพวกบาทหลวงโปรตุเกสและชาวต่างชาติให้กลับเข้ามา “ทำการค้า” กับสยามอีกครั้ง หลังจากที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงขับไล่ชาวตะวันตกออกไปจากกรุงธนบุรี กลุ่มชาวตะวันตกที่เข้ามาในระยะต้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ประเมินได้ว่า ส่วนใหญ่คือพวกบาทหลวงและพวกแสวงโชค (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2531) ในช่วงเวลานั้นชาติตะวันตกก็ได้เข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากขึ้น ด้วยวัตถุประสงค์หลักก็คือการแสวงหาอาณานิคม เพื่อเป็นฐานทรัพยากรให้กับโลกตะวันตกที่กำลังอยู่ในยุคปฏิวัติอุตสาหกรรม และเริ่มคุกคามรัฐรอบ ๆ สยามมากขึ้น ความเคลื่อนไหวของชาติตะวันตกย่อมเป็นที่วิตกกังวลต่อทางการของสยามไม่น้อย และต่อมาก็ได้ส่งผลให้เกิดการความเปลี่ยนแปลงทางโลกทัศน์ในสังคมไทยและกระทบต่อการสร้างจิตกรรมฝาผนังด้วย

การปรับตัวของชนชั้นนำไทย

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวตะวันตกเริ่มเข้ามามีอิทธิพลมากขึ้น พระองค์ทรงมีวิสัยทัศน์ได้น้อยต่อความสัมพันธ์กับชาวต่างชาติ แม้จะยังคงรักษาคติเดิมเกี่ยวกับการปกครองรัฐ เรื่องศูนย์กลางจักรวาลและพุทธราชา แต่ก็ทรงมีท่าทีระแวดระวังไม่เปิดรับในทุกกรณี แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะทรงเป็นพระภิกษุเจ้าฟ้ามงกุฎ ถือได้ว่าเป็นชนชั้นนำพระองค์แรก ๆ ที่ทรงมีบทบาทไม่น้อยในรัชสมัยนั้น โดยทรงสนใจตะวันตกในแง่ของวิชาความรู้ ทั้งนี้ ได้แก่ ภาษาอังกฤษ จึงทรงเรียนกับมิชชันนารีอเมริกัน ในพระราชหัตถเลขาองค์หนึ่ง ได้แสดงให้เห็นถึงทรงตระหนักว่าทรงทราบดีว่าการที่ฝรั่งเข้ามานั้น แม้จะเป็นการเผยแพร่ศาสนา แต่เพราะพระองค์สนใจในแง่วิทยาการมากกว่า ดังข้อความว่า “คนมีปัญญาเช่นข้าพเจ้าแลคนอื่นที่มีความรู้ ทราบดีว่าคริสต์ศาสนาเป็นเพียงการมงาย..” อีกทั้งทรงกล่าวว่า “เราติดต่อกับมิตรชาวอังกฤษแลอเมริกันนั้น ก็เพื่อความรู้อันทางวิทยาศาสตร์แลศิลปะศาสตร์ หาใช่ติดต่อกเพราะชื่นชมแลศรัทธาใจในศาสนาอันสามานย์นั้นไม่...” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2547, หน้า20) อีกทั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ขณะทรงผนวชอยู่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า) ก็เป็นผู้ทรงตรวจหนังสือที่มีไปมากับอังกฤษ ด้วยแต่เดิมมาไทยได้ให้ฝรั่งครั้งชาติ ชื่อเจมส์ เฮส และมิสเตอร์โจนเป็นผู้ร่าง และทรงเป็นผู้ตรวจหนังสือฉบับนั้นทุกฉบับ เนื่องจากในเวลานั้นไทยยังไม่มีผู้ชำนาญภาษาอังกฤษ

(สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้าฯ กรมพระยาเดชาดิศรราชานุกาฬ, 2516, หน้า 98-99)

นอกจากนี้ ด้วยทรงพระศรัทธาของพระองค์เกี่ยวกับคติทางศาสนาซึ่งเป็นคติเดียวกับการปกครองก็มีความเปลี่ยนแปลง ในพระราชหัตถเลขาและประกาศหลายองค์ก็ได้ทรงแสดงว่า ทรงศรัทธาเกี่ยวกับอุดมคติของรัฐแบบเดิมนั้นได้เปลี่ยนแปลงไปแล้วได้แก่การที่ทรงเห็นว่า การบำเพ็ญพระราชกุศลนั้นเป็นไปเพื่อ “พบโอกาสเป็นอุบายที่จะได้ออกพ้นจากสรรพทุกข์ทั้งปวง ด้วยกับสรรพกิเลสภัย ได้อุดมบรมสุขที่ยิ่งกว่าสรรพสิ่งแลธรรมทั้งปวงโดยเร็วเทอญ...” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2548, หน้า 565) สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ทรงวิเคราะห์ประเด็นนี้ว่า ด้วยเหตุที่บารมีที่จะบำเพ็ญเป็นพระพุทธรูปเจ้าเสียเองนั้นเป็นของสูง เกินกำลังมนุษย์จะทำได้ แต่นิพพานนั้น มนุษย์ธรรมดาจักอาจบรรลุได้ จึงไม่พบคติเรื่องของการตั้งสมบารมีเพื่อเป็นพระโพธิสัตว์หรือพระพุทธรูปเจ้าในอนาคต ในจิตรกรรมฝาผนังในสมัยรัชกาลที่ 4 เช่น ที่วัดปทุมวนาราม วัดเสนาสนาราม วัดบวรนิเวศวิหาร แต่สามารถพบเรื่องที่เป็นวินัยสงฆ์ เช่น เรื่องอุคตควัตร

นอกจากนี้ คติจักรพรรดิราชที่มีคติว่า ชุนคลังแก้ว อันเป็นสิ่งประกอบความเป็นจักรพรรดิราช ซึ่งเป็นที่เชื่อกันมาในแนวคิดการปกครองแบบเดิมของไทยก็หาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะการที่บ้านเมืองจะมีรายได้ ก็ด้วยการเก็บภาษีเพื่อจะได้บำรุงราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุข มิใช่การลดบันดาลของชุนคลังแก้ว อีกทั้งรัชกาลที่ 4 ทรงอธิบายว่า กฎหมายนั้นมีที่มาจากมนุษย์เอง และทรงขบขันเมื่อกล่าวถึงที่มาของกฎหมายว่า พระมนูสาราจารย์เป็นผู้เหาะไปเอากฎหมายมาจากขอบจักรวาล (เรอเน กียอง, สุรพล ไตรเวทย์ ผู้แปล, 2550 หน้า 30) ทรงศรัทธาของรัชกาลที่ 4 เหล่านี้ ทรงแสดงให้เห็นว่า ไม่เป็นไปตามคติดั้งเดิมทั้งคติจักรวาล คติพุทธราชา และการตั้งสมบารมี ซึ่งเคยเป็นเนื้อหาหลักทางการเมืองการปกครอง และแสดงออกในจิตรกรรมฝาผนังอีกต่อไป เนื่องจากเป็นไปได้ว่า ได้ทรงรับทรงศรัทธาบางประการจากชาวตะวันตก และคงเป็นสิ่งจำเป็นในเวลานั้น เนื่องจากชนชั้นนำไทยต้องปรับตัวเพื่อให้พ้นจากการคุกคามของชาติตะวันตก

ในแง่ของการปกครอง เดิมที่รัฐไทยหรือรัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มักมีคติทางการปกครองใกล้เคียงกัน คือ คติที่ศูนย์กลางของรัฐนั้นคือจักรวาล ซึ่งได้แก่พม่าและเวียดนาม ในปี พ.ศ. 2367 พม่าทำสงครามกับอังกฤษครั้งแรก และมีการ

ผู้รบเรื่อยมาจนสามารถยึดพม่าตอนกลางและตอนใต้ในปี พ.ศ. 2395 และสามารถยึดได้เบ็ดเสร็จในปี พ.ศ. 2428 ส่วนเวียดนามนั้นแม้ในคราวแรกจะเป็นมิตรกับฝรั่งเศส แต่ต่อมาเผชิญการรุกรานจากฝรั่งเศสภายหลังการขึ้นครองราชย์ของพระเจ้ายาตรง และทำสงครามกับฝรั่งเศสเรื่อยมาจนเสียเมืองไซ่ง่อนในปี พ.ศ. 2403 จีนนั้นเป็นรัฐใหญ่ในภูมิภาคนี้ แต่ในที่สุดด้วยการคุกคามของชาติตะวันตกทำให้ทางการจีนต้องยอมให้อังกฤษเข้าไปมีอำนาจในบางเมืองเมื่อ พ.ศ. 2385 (บังอรปิยะพันธุ์, 2537, หน้า 78-114) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเองก็ทรงปรารถนาถึงคราวที่ไทยและโลกจะเกิดความเปลี่ยนแปลง เพราะฝรั่งมีอำนาจในทางตะวันออกนี้ ประเทศสยามเองก็คงต้องเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากยิ่งขึ้น พระราชปรารภนี้ มีมาก่อนการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระองค์ (สมเด็จพระมหาพรหมมุนี, 2516, หน้า 65-66)

สถานการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานั้น เป็นผลให้ทางการไทยติดตามอย่างใกล้ชิด และคงเกิดการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ของชนชั้นนำไปอีกหลายประการ ดังเช่น คติจักรวาลซึ่งเคยเป็นคติทางการปกครองด้วยก็ค่อยคลายไป โลกทัศน์ของชนชั้นนำและโลกทัศน์ของผู้คน คติจักรวาลจึงไม่อาจดำรงอยู่อีกต่อไป ดังนั้น คติจักรวาลซึ่งเคยเป็นเนื้อหาสำคัญในการวาดจิตรกรรมฝาผนังจึงลดความสำคัญและลดปริมาณการวาดขึ้นใหม่ด้วย เนื่องด้วยคตินี้ไม่อาจดำรงอยู่ได้อีกต่อไป เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำในเวลานั้น จึงแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างความคิดทางสังคมที่มีผลต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

ทัศนะเรื่องการนิยมนิยมความสมจริงในเชิงศิลปะ

ความสมจริงในเชิงช่างในงานจิตรกรรมฝาผนังนั้น มีมาก่อนแล้ว แต่ยังไม่ใช่วิธีแนวทางหลักของการวาดจิตรกรรมฝาผนังไทย เท่าที่มีหลักฐานพบเพียงในภาพภาควาหรือภาพซึ่งไม่เกี่ยวกับเนื้อหาหลัก และมีใช้องค์ประกอบที่สำคัญ

ที่มาของความสมจริงในจิตรกรรมฝาผนังนั้น ในโลกตะวันตกในช่วงเวลานั้น เป็นช่วงหลังการปฏิวัติอุตสาหกรรม และโลกทัศน์นั้นเป็นไปในทางวิทยาศาสตร์หรือความรู้เชิงประจักษ์ เป็นความรู้หรือความจริงที่มนุษย์รับรู้และพิสูจน์ได้ด้วยประสาทสัมผัส หากสิ่งใดไม่สอดคล้องกับความจริงตามประสาทสัมผัสของมนุษย์แล้ว ก็จะไม่ใช่ว่าความจริง แนวคิดนี้ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังที่พระอุโบสถ วัดบวรนิเวศ

วิหาร วาดโดยชรัอินโข่ง และจิตรกรรมใส่กรอบประดับผนังที่วัดโปรดเกศเชษฐาราม พระประแดง ฝีมือชรัอินโข่งเช่นกัน

ภาพเชิงสังวาสที่มักมีปรากฏอยู่เสมอในงานจิตรกรรมฝาผนังก็ลดปริมาณการวาดลง ทั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภถึงการวาดจิตรกรรมฝาผนังที่วัดทองนพคุณ โดยพระครูภูมิลินสังวร เจ้าอาวาสเป็นผู้วาดหรือบังคับการช่าง โดยวาดรูปหญิงสาวเปลือยอก ทรงเห็นว่า รูปเขียนเช่นนี้ “ต่ำช้าโลเล” ช่างวาดช่างเขียนจะมีมาก็ออกจากวัด รูปเขียนเช่นนี้จึงไม่ควรมีอยู่ในวัดวาอารามซึ่งเป็นที่อยู่ของผู้ทรงศีล ดังนั้นจึงควรไปให้หมดเสีย เพราะรูปเช่นนี้อยู่ในพระอุโบสถ พระสงฆ์ก็ต้องดูจนสังขกรรมเล็ก จึงจะทรงขอเสีย อีกทั้งทรงอธิบายว่า รูปเช่นนี้มักถูกซ่อนไว้ตามที่ลับตาต่าง ๆ พระราชปรารภนี้จึงเป็นเหตุผลทางสังคมการเมืองประการหนึ่งที่สอดคล้อง และแสดงถึงอำนาจทางการเมืองที่ส่งผลต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในช่วงเวลานั้น

พรรคคนะเช่นนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า อิทธิพลของแนวคิดแบบวิคตอเรียนอาจเป็นปัจจัยสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำในเรื่องเพศ โดยแนวคิดวิคตอเรียนนั้นมีหลักการที่เชื่อในความบริสุทธิ์ เห็นว่ากามารมณ์เป็นสิ่งสกปรก ทำให้เกิดบาปในจิตใจไม่พึงเอามากล่าวหรือแสดงให้เห็นในที่สาธารณะ ผู้หญิงจึงต้องรักษาความบริสุทธิ์ ต้องควบคุมแรงปรารถนาทางเพศ ดังนั้น กามารมณ์จึงต้องเป็นไปภายใต้การแต่งงาน (ยุพิน หาญวัฒนากุล, 2529, หน้า 89) นอกจากนี้ มีข้อสังเกตว่าอิทธิพลความคิดแบบพิวริตันซึ่งอาจนำเข้ามาโดยกลุ่มมิชชันนารีที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนาคริสต์นิกายโปรเตสแตนต์กลุ่มแรก ๆ และเป็นผู้สอนภาษาอังกฤษให้กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คงได้นำแนวทางของพวกพิวริตันในอเมริกาเข้ามาด้วย โดยมีหลักการสำคัญ ได้แก่ การมีวินัยในตนเอง การทำงานหนักและอุทิศตนเพื่อการประสบความสำเร็จในชีวิต เคร่งครัดศีลธรรม อีกทั้งมิชชันนารีกลุ่มนี้วางตัวเป็นแพทย์เป็นครู มิได้เน้นว่าเป็นนักบวชเหมือนบาทหลวงโรมันคาทอลิกจึงเข้ากับคนไทยได้มากกว่า โดยมีพวกคนไทยที่สูงศักดิ์ที่เป็นคนหนุ่ม ต้องการจะเรียนวิชาอย่างฝรั่งกันหลายคน ดังเช่น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2516, หน้า 95-96)

การวาดจิตรกรรมฝาผนังในช่วงเวลาที่เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคมนี้มีทั้งที่ยังรักษาแบบแผนธรรมเนียมเดิม คือ มีรูปคดีจักรวาลที่หลังพระประธาน ด้านข้างเป็นเรื่องพุทธประวัติและชาดก ตรงข้ามพระประธานเป็นเรื่องมารผจญ แต่กระนั้นก็ได้เกิดการปรับเปลี่ยนไปตั้งแต่รัชกาลที่ 3 จนเมื่อโลกทัศน์ของชนชั้นนำที่เป็นผู้นำนโยบายหรือเป็นผู้สนับสนุนงานข้างเปลี่ยนแปลงไปจนเกือบจะสิ้นเชิงนี้ จึงส่งผลให้การวาดจิตรกรรมฝาผนังต้องเปลี่ยนแปลงไปด้วย โดยเฉพาะจะให้เห็นอย่างชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ 4 วัดใดที่ทรงบูรณะหรือวาดจิตรกรรมขึ้นใหม่ ก็มักเปลี่ยนแปลงแบบแผนไปดังกล่าวมาแล้ว

อีกทั้งการคุกคามของชาติตะวันตกส่งผลให้นโยบายและอุดมการณ์เดิมของรัฐในด้านการเมืองการปกครองต้องปรับเปลี่ยนไป จากการสร้างวัดวาอารามและมีการสร้างงานช่างเพื่อแสดงคติความเป็นศูนย์กลางจักรวาล ซึ่งการนี้ต้องใช้งบประมาณจำนวนมากต้องลดลง และนำพระราชทรัพย์มาปรับปรุงบ้านเมืองให้ทันสมัยแทนการสร้างวัดและการสร้างศิลปะ เช่น การสร้างถนนหนทาง เมื่อนโยบายและอุดมการณ์ของรัฐปรับเปลี่ยนจากทรรคนะเดิม เป็นการทำให้เกิดความทันสมัยตามแบบตะวันตก อาจเป็นผลให้การสร้างจิตรกรรมฝาผนังซึ่งเป็นกิจกรรมที่ต้องใช้ทรัพยากรจำนวนมากลดลงและลดทอนความหมาย ซึ่งเคยแสดงออกในอุดมคติทางการเมืองการปกครองไปด้วย เหลือเพียงหน้าที่ในการประดับประดาสถานที่ ดังนั้น ความเปลี่ยนแปลงของนโยบายรัฐ และอุดมคติทางการเมืองปกครองและความเปลี่ยนแปลงทางสังคมจึงส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในงานศิลปะหรืองานช่างไปด้วย ดังที่เกิดขึ้นในการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในช่วงเวลานี้และในยุคต่อมา

สรุป

จิตรกรรมฝาผนังไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีความสืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยาในเรื่องของคติ อันเป็นเนื้อหาที่วาดเมื่อสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ก็ยังคงวาดตามคตินี้ต่อมา ทั้งคดีจักรวาล พุทธราชา และการสังฆสมบุญบารมี ซึ่งเป็นสิ่งเดียวกับการแสดงออกในอุดมคติทางการเมืองการปกครองตามแนวคิดเบ็ดเสร็จด้วย กล่าวได้ว่า สังคมมีความเปลี่ยนแปลงในหลายด้าน ทั้งทางความคิด การเมืองการปกครอง และวัฒนธรรม จากสภาพที่อิงอาศัยแนวคิดเดิมที่สัมพันธ์กันระหว่างการปกครองและการสร้าง

จิตรกรรมฝาผนัง เปลี่ยนเป็นอิงกับแนวคิดที่มาจากตะวันตกมากขึ้น เนื่องจากได้รับแรงบันดาลใจเนื่องจากการแผ่อิทธิพลเข้ามาในช่วงเวลาดังกล่าว และต่อมามีท่าทีคุกคาม ส่งผลให้ไทยต้องปรับตัวในทุกเรื่อง งานช่างหรือศิลปะที่เกิดขึ้นภายใต้แนวคิดหรือนโยบายของรัฐ ย่อมต้องปรับไปด้วย และการพัฒนาประเทศเพื่อให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก ส่งผลให้การสร้างจิตรกรรมฝาผนังแบบเดิมและงานช่างในแบบแผนเก่าลดปริมาณการสร้างและลดทอนความหมายที่เคยมีลง ไม่ได้ตอบสนองความคิดทางสังคมแบบเดิมอีกต่อไป

ภาพที่ 1 จิตรกรรมรูปเขาพระสุเมรุ หรือคติจักรวาล วัดไชยทิศ ธนบุรี

ภาพที่ 2 จิตรกรรมฝาผนังเรื่องชาดก 550 ชาด ที่วัดเครือวัลย์วิหาร ธนบุรี
แสดงการสั่งสมบารมีตั้งพระโพธิสัตว์

ภาพที่ 3 ภาพวาดฝีมือชาวอินโดนีง วัดโปรดกตเชษฐาราม สมุทรปราการ วาดแบบสมจริง

ภาพที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ทรงส่งกำลังดูสุริยุปราคา
วัดเสนาสนาราม พระนครศรีอยุธยา

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. (2542). *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กรมศิลปากร. (2529). *จารึกในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กียอง, เรอเน. (2550). *การร่างประมวลกฎหมายในประเทศไทยสยาม*. สุรพล ไตรเวทย์ ผู้แปล. กรุงเทพฯ: วิทยุชน.
- คำให้การขุนหลวงหาวัด. (2515). กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2547). *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องชุมนุมพระบรมราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4*. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระราชสมภพครบ 200 ปี.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2548). *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย; มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และสังคมศาสตร์.
- จันทนุมาศ, พัน. (2512). *พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*. พระนคร: องค์การค้ำชองคุรุสภา.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ. (2516). *ความทรงจำ*. กรุงเทพฯ: บรรณาการ.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ. (2546). *พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- เทพรัตนราชสุดา, สมเด็จพระ. (2534). *ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. (2531). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. (2538). *พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- บังอรปิยะพันธุ์. (2537). *ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- บำเพ็ญ ะวิน. (2540). “ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับแนวคิดเรื่อง “พุทธ” ในเอกสารล้านนา”. ใน *วรรณกรรมพุทธศาสนาในล้านนา*. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่; สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ประชุมจารึกภาคที่ 6 ประมวลจารึกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลาง. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี.

ประชุมจารึกภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย. (2548). กรุงเทพฯ: คณะอนุกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึกในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในโอกาสวันพระราชสมภพครบ 200 ปี.

ปัญญาชาภิเษก. (2479). พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.

พระไตรปิฎก ฉบับหลวง เล่มที่ 11. (2514). พระนคร: กรมการศาสนา.

พระราชปจฉา เล่ม 1. (2550). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

พลุล่วง (ประยูร อุลุชาฎะ). (2540). *คติสยาม*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

เพื่อ หริพิทักษ์ และอนันต์ วิริยะพินิจ. (2531). *การศึกษาวิเคราะห์ภาพจิตรกรรมฝาผนังของไทย*. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ยุพิน หาญวัฒนากุล. (2529). *ตัวเอกผู้หญิงกับแนวความคิดสตรีนิยมในนวนิยายอังกฤษสมัยวิคตอเรียน*. กรุงเทพฯ: คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วิไลเลขา ถาวรธนาสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

ลิไท, พระญา. (2516). *ไตรภูมิพระร่วง*. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ.

สุภาพรณ ฅ บางช้าง. (2535). *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทยก่อนสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุวรรณา สถาอนันท์. (2530). “บุญกับอำนาจ ไตรลักษณ์ในลักษณะไทย” ใน *อยู่เมืองไทย* รวมบทความเพื่อเป็นเกียรติแก่ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ในโอกาสอายุครบ ๖๐ ปี. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

แสง มนวิฑูร. (2512). *คัมภีร์ลลิตวิสตร*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร

สมบัติ จันทร์วงศ์. (2540). *บทพิจารณาว่าด้วยวรรณกรรมการเมืองและประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ: คบไฟ.

สายชล สัตยานุรักษ์. (2546). *พระพุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองสมัยรัชกาลที่ 1*. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2551). *กรุงศรีอยุธยาของเรา*. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.

Girling, John, L.S. (1981). *Thailand : Society and Politics*. Ithaca; London: Cornell University Press.